

ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ МОНАСТИРСЬКІ КАРТИ

Старовинні карти подають вельми суттєву допомогу в сучасних історичних дослідженнях. Вони подібні чарівним ключам, якими можна відкрити двері в загадкове минуле і поринути в таємниці далеких століть. Древні карти — свідки історії, унікальні джерела бесцінної історичної інформації. Перші українські рукописні та друквані карти допомогли автору розкрити деякі таємниці видатної пам'ятки історії та культури нашого народу — катакомб Києво-Печерської лаври.

Той, хто раз у житті тримав в руці старовинну карту — знає, якою загадковістю віє від неї. З поживклого аркуша бумажки на вас дивиться сама історія. В нашому уявленні старовинна карта майже завжди пов'язана з романтикою далеких мандрів і ризикованим пошуком легендарних скарбів. Дуже часто древня карта лежить в основі сюжету авантюрного роману, в якому герої розшукують і обов'язково знаходять нелічені багатства. В наш час старовинні карти широко застосовуються в різних наукових дослідженнях, вони є об'єктом пильної уваги не тільки шукачів скарбів, але вчених багатьох галузей знань.

Відомо, що мандрівка за допомогою карти є найбільш доступною. До цього можна додати, що подорож по старовинним картам — це найбільш економічне пересування в просторі і в часі. Вивчаючи старовинну карту, ми опиняємось в добі її створення, переносимось вглиб віків. В нас виникає природне бажання дізнатися про все, що нанесено на древній карті, зазирнути в заповітні таємниці її зображення. Мандрувати старовинними картами неважко, але потрібно знати закони картографічного зображення, умовні позначки — одним

словом, треба знати мову карти.

Старовинні карти — це особливий вид пам'яток історії та культури. Вони відбивають рівень матеріальної і духовної культури минулих століть, несуть в собі цінну інформацію про історію держави. Розвиток картографічної науки проходив разом з розвитком людства. Шлях, який пройшла картографія, був тернистим і довгим. Ось лише деякі основні віхи цього шляху: наскальні малюнки бронзового віку, китайські карти на шовку, середньовічні портолани, давньоруські креслення. Саме про ці, останні, що були створені на святій київській землі і піде наша розповідь.

В картографічній літературі колишнього Радянського Союзу складалася сумна традиція називати “першими руськими друкованими картами” картографічні зображення лаврських печер з книги “Киево-Печерський патерик” 1661 року видання. Зараз в це поняття можна внести деякі суттєві зміни. Під час вивчення історії лаврських печер автором було виявлено та досліджено цілу низку старовинних карт, серед яких були і перші українські друковані карти.

При вивченні історичних об'єктів або явищ вченим доводиться вирішувати ряд задач, що включають найбільш повне виявлення старовинних карт на цю територію, їх дослідження, складання описів та нових картографічних матеріалів на цій основі. Авторське дослідження історії створення та розвитку лаврських катакомб було неможливе без збору різночасних картографічних зображень печерних лабіринтів. Тривала й кропітка робота у різних архівах увінчалася успіхом — було зібрано біля 30 старовинних карт київських катакомб. З цих древніх карт як з шматочків мозаїки була відтворена мальовнича картина розвитку унікальної пам'ятки історії України.

Картографічні зображення печер Києво-Печерської лаври були розсіяні по фондах бібліотек багатьох міст України та Росії. Основна частина карт зберігалася в Києві, але багато раритетів попали в Москву і Санкт-Пе-

тербург. На жаль, деякі древні карти, що мали неабияку історичну і художню цінність, “упливли” за кордон після 1917 р., колич лаврські архіви були практично знищені.

Виявлені карти охоплювали широкий хронологічний період — біля чотирьох століть. Першою сторінкою картографічного літопису лаврських печер були три карти з книги Афанасія Кальнофойського “Тератургіма”, надрукованій в Києво-Печерській лаврі в 1638 р. На першій карті зображено Феодосієві або Дальні печери, на другій — Антонієві або Ближні печери і нарешті на третій карті — верхня територія Печерської лаври, Микільський монастир, Старе місто і частина Подолу. Розшукати оригінали цих трьох карт було дуже складно, частіше за все дослідники задовольнялися копіями, які було надруковано в книзі Є.Болховітінова “Описание Киево-Печерской лавры” (1826 р.)¹. Ретельне вивчення копій показало, що вони не завжди правильно відтворюють зміст оригіналів і несуть в собі цілу низку прикрих помилок.

Картам 1638 р. присвячено не багато наукових праць, існують досить суперечливі оцінки щодо їхньої цінності для історичної науки. Так відомий фахівець з історії Києва М.Закревський, м'яко кажучи, не дуже схвально висловився про ці карти — “вони цікаві своєю раритетністю, але нікуди не годяться, тому що творці цих МАЛЮНКІВ (виділено мною — С.Х.) не мали зовсім ніякого поняття про складання топографічних планів. Вони малювали, що їм заманеться і їхні плани являють для нас погані свідчення”². Повірте, автор статті має поняття про складання топопланів, непогано обізнаний в цій галузі і навіть захистив кандидатську дисертацію з історичної картографії, але він не наважився б на такий категоричний вислів, зовсім не згоден з паном Закревським і спробує спростувати його слова.

Наприкінці минулого століття розгорнулася гаряча полеміка навколо третього плану, на якому було зображено Києво-Печерську лавру і значну частину старого Києва. В 1895 р. М.Петров розробив досить цікаву, але зовсім безглузду теорію про створення найдревнішої

карти Києва 1638 р.³ Згідно його міркуванням, над цією картою працювали два гравери, один розпочав роботу і правильно переніс з оригіналу лавру, Поділ і Замкову гору. Потім роботу продовжив другий гравер, який по недосвідченості забув перевернути зображення і під його рукою Микільський монастир і Старе місто вийшли у дзеркальному відображенні. За Петровим, цю помилку помітили відразу і тому план Києва виключили з книги — він став раритетом.

Автор статті стверджує, що насправді план Києва 1638 р. майже не містить помилок. Пан Петров сам помилився в цих місцях карти, коли спробував проаналізувати її зміст. Напівзруйновану церкву Спаса Господня він прийняв за руїни замку Олельковичів. Найбільша помилка гравера — неправильне нанесення Десятинної та Трьохсвятительської церков (обидві до сьогодні не дійшли). Пояснити цю обставину можна лише тим, що картографу закортіло показати хоч частину Подолу і він навмисне перекрутив перспективу. Ствердження Петрова, буцім-то над картою працювали два гравери — один вправний, а другий незграбний, не витримує ніякої критики. Адже відомо, що кожен гравер спочатку переносить увесь малюнок на дерево, а вже потім починає працювати різцем. Навіть якби хтось і закінчував розпочатку роботу, то міг би лише погіршити, або навпаки — покращити якість самої гравюри, суттєвих помилок до її змісту внести було вже неможливо.

І ще одна цікава деталь, на яку досі ніхто не звернув уваги. Якщо відрізати рамки усіх трьох карт і скласти їх у такому порядку, як їх було надруковано в “Тератургімі”, то отримаємо... єдиний план стародавнього Києва. Ці три частини склали своєрідний триптих. Зображення сусідніх карт співпадає до міліметрів. От така-то була стародавня точність.

Уважно придивіться до цієї унікальної карти, створеної більше трьох століть назад. За простотою та наївністю старовинного малюнка прихований творчий пошук перших українських креслярів, які поклали поча-

ток розвитку картографічної справи на території нашої держави.

Автор статті досконально вивчив перші українські карти як з точки зору картографії, так і з статистичного боку. Було проведено порівняльний аналіз старовинних картографічних зображень з сучасними картами, які автор склав на основі геодезичних вимірів із застосуванням прецизійних оптичних приладів⁴. Виявилося, що карти 1638 р. створені дуже вдало і досить-таки точно передають розратушвання лаврських катакомб і наземних споруд. У нас є всі підстави називати ці зображення “КАРТАМИ”, адже об’єкти на них показані значно зменшеними, для відтворення широко застосовані умовні позначки, використані цифрові позначення, які розшифровані в описах до карт (по-сучасному — в легендах). Автор карт 1638 р. розробив цілу систему умовних знаків для відображення шляхів, рослинності, рельєфу та споруд. Таким чином, можна з певністю сказати, що зображення 1638 р. повністю відповідають сучасному визначенню карти — “математично визначене, зменшене, генералізоване, що відтворює об’єкти в системі умовних позначок”⁵.

Наприкінці розповіді про карти 1638 р. хочеться ще і ще раз наголосити — це ПЕРШІ УКРАЇНСЬКІ ДРУКОВАНІ КАРТИ. Їхнє значення для української історії і для історії української картографії зокрема важко переоцінити. Інформація, закладена в них, — унікальна, на їх основі можливі нові й нові відкриття і в цьому ви переконаєтесь трохи далі.

Наступна сторінка картографічного літопису Печерської лаври — карти з книги “Кієво-Печерський патерик” 1661 р., про які ми вже згадували на початку статті⁶. Так звані “перші руські друковані карти” навряд чи являються такими насправді. Вирогідніше називати їх “українськими друкованими картами”, але, як бачимо, першими тут вони теж не були. Пальма першості належить картам 1638 р. Автором двох карт “Патерика” був відомий гравер Печерського монастиря — Ілля. Карти

лаврських печер 1661 р. було передруковано в 1675 р. в книзі І.Гербінія про релігійні київські підземелля. Ствердження історика М.Закревського, що нібито карти 1675 р. склав І.Гизель, було великою помилкою⁷. Автор статті досконально вивчив обидві карти і прийшов до висновку, що ці карти є точними копіями карт з “Патерика”⁸. Вони до найменших подробиць повторюють зміст більш давніх зображень. Їх відрізняють лише деякі зміни в оформленні рамки, крім того треба віддати належне майстерності західноєвропейських граверів — якість друкованих карт 1675 р. значно вище, ніж українських. Це сталося тому, що українські карти друкувалися з гравюр на дереві, а європейські — з міді. Автору вдалося дослідити шлях, яким “Киево-Печерський патерик” попав в Європу. Киево-Печерський архімандрит І.Гизель відіслав примірник цієї книги І.Гербінію разом з своїм листом від 2 березня 1674 р.

В цьому місці слушно було б зауважити, що рукописні сувої “Патерика” датують XV століттям, а точніше — 1462 р. Тому було б логічно припустити, що існувати більш давні картографічні зображення лаврських печер. Скоріше за все перші українські друковані карти 1638 і 1661 рр. було створено на базі більш древніх рукописних креслень, які сучасним дослідникам невідомі. Знахідка цих унікальних карт стала б справжньою сенсацією в світовій картографії. Пошуки рукописних оригіналів перших українських монастирських карт необхідно продовжити, напевно вони чекають своїх дослідників.

Для нового видання “Патерика” 1702 р. було створено нові карти лаврських печер. Автором їх був гравер Мартин Нехорошевський. Фотокопія однієї такої карти із зображенням Дальніх печер зберігалася у фондах Києво-Печерського заповідника. Мені пощастило знайти в фондах Центральної наукової бібліотеки НАН України парний примірник — оригінал карти 1702 року із зображенням Ближніх печер, який створив той самий кресляр. Ці картографічні зображення були “останніми з могікан”. Їх потемнілі від часу аркуші несуть в собі

неповторну красу і привабливість наївних карт минулого. Традиційний зміст карт майстерно доповнений яскравими художніми елементами: колоритними постаттями ченців, пілігримів, які плывуть на човнах або йдуть шляхом, цікавими замальовками з життя киян. Все це створює неповторну атмосферу того далекого часу, старовинні карти передають нам дух та стиль тієї епохи. Розглядаючи перші друковані українські карти, ми нібито дивимось на світ очима кресляра-гравера, дихаємо повітрям того часу.

Промчались роки... На зміну романтичним картам XVII століття прийшли більш практичні зображення, які були побудовані за математичними законами і створені за допомогою геодезичних приладів. Їхня мова була точною та сухою, лінії стрімкі та безпомилкові. На нових картах не залишилося місця для сентиментальних малюнків, їх творці керувалися жорсткими вимогами інструкцій та настанов. Першими характерними представниками нового покоління карт були карти складені в 1744 р. інженерно-топографічною командою Київського гарнізону. Зйомку території лаври було проведено, коли монастир став однією з цитаделей Печерської фортеці. Вперше в історії української картографії зображення лаври були складені професійними геодезистами. Рукописні карти 1744 р. за своїм оформленням дуже нагадують сучасні, вони знайшли широке практичне застосування, їх неодноразово копіювали у другій половині XVIII — на початку XIX ст.

Наступним етапом картографування Печерської лаври та її підземних лабіринтів були карти 1825 р. Їх творцями були професійні топографи і архітектори. Картографічні зображення лаврських катакомб призначалися спеціально для книги Є.Болховітінова про Печерську лавру. Рукописні оригінали цих карт до сьогодення вражають нашу уяву витонченістю ліній та виключною геометричною точністю. Вони були основою для створення усіх наступних зображень печер з початку

XIX і до 70-х рр. нашого століття.

Коли розглядаєш усе розмаїття монастирських карт, то не можна не побачити як з плином часу йшло удосконалення українського картографічного мистецтва. Взагалі, картографія дуже близька до справжнього мистецтва, недарма ж карти іноді називають картографічними творами або полотнами. Старовинні карти являються такими ж предметами для колекціонування як інші мистецькі твори, наприклад, картини. Їх продають з аукціонів і коштують вони фантастично дорого. В багатьох країнах світу видають спеціальні альбоми факсимільних копій старовинних карт. Українські монастирські карти, нажаль, стали надбанням вузького кола дослідників і широкому загалу читачів невідомі.

Українські монастирські карти можна порівняти з середньовічними західноєвропейськими картами. Їх також характеризує висока художня культура виконання, але разом з тим їм притаманний неповторний український національний характер. Існує реальний зв'язок українських монастирських карт з іконописним мистецтвом часів Київської Русі. Основні принципи іконопису широко застосовувались монастирськими граверами. У XVII ст. кожен автор карти пропонував свої варіанти умовних позначок. Використовуючи різні графічні засоби — туш та перо, акварель та пензель, вони робили спробу створити зображення, яке було б максимально подібне до реального.

Найголовніший елемент кожної карти — її орієнтування. Майже всі карти — і старовинні, і сучасні, зорієнтовані на північ. Виняток з цього — карти лаврських печер 1638 і 1702 рр. Вони орієнтовані на захід і це дуже рідкісний випадок у світовій картографії. Починаючи з 1661 р. на монастирських картах зображували компасну розу — дороговказ сторін світу.

Як відомо, мірило карти вказує ступінь зменшення її зображення. Лінійний масштаб також значно змінився на монастирських картах за чотири століття. Особливо чітко тенденції до абстрагування можна простежити на

прикладі умовних знаків листяних дерев.

Після збору і ретельного вивчення старовинних монастирських карт автор перевів усі зображення лаврських печер до єдиного мірила і переніс їх зміст на сучасну карту-основу. В результаті була отримана унікальна карта еволюції київських катакомб, на якій знайшли своє відображення основні моменти історії Печерського монастиря за останні 350 років. Але найголовніше — це те, що внаслідок сумісного аналізу старовинних і сучасних карт було відкрито на “кінчику пера” невідомі підземні ходи. Адже за свою багатотисячолітню історію Києво-Печерський монастир зазнав багато ворожих нападів, пожеж та інших бід. Все це позначилося й на лаврських підземеллях — їх замурували і знову відкривали, вони завалиювалися від землетрусів. Тільки старовинні монастирські карти залишилися єдиними свідками далеких історичних подій, тільки вони змогли розповісти нам про справи давно минулих днів.

Вивчаючи перші українські друковані карти 1638 р. було помічено, що на карті Феодосієвих печер нанесена келія одного з засновників Печерського монастиря — Феодосія. На всіх інших картах це підземне приміщення було відсутнє. За допомогою старовинної карти археологи провели розкопки і відкрили унікальну підземну споруду, яку датували XI століттям. Завдяки печерським монастирським картам вчені також відкрили в Близьких лабіринтах більше 150 метрів древніх підземних ходів. Але автор статті вважає, що основні знахідки ще чекають попереду. Підземелля Києво-Печерської лаври зберігають дуже багато нерозкритих таємниць, з ними пов'язано велика кількість легенд. У нас є всі підстави вважати, що десь там, вглибині печерської землі до сьогодні зберігаються книги славнозвісної бібліотеки Ярослава Мудрого. Згідно “Патерика” у Варязькій печері прихований величезний скарб, в якому “злата та срібла багато, та сосуди латинські дорогоцінні”. Монастирські легенди розповідають про величезні підземні ходи, що йдуть до Чернігова, Новгороду Великого,

Пскова і Москви. Якщо ці відомості малоімовірні, то печери під Дніпром можуть існувати насправді. Розкрити ці таємниці допоможуть старовинні карти.

ПРИМІТКИ

- 1 Болховитинов Е. Описание Киево-Печерской Лавры. - К., 1826.
- 2 Закревский Н.В. Описание Киева. - М., 1868.
- 3 Ханенко Б.И. Древнейший план города Киева 1638 г. К., 1896.
- 4 Хведченя С.Б. Анализ истории пещер Киево-Печерской лавры // Геодезия и картография. - 1988. - № 2. - С. 49-51.
- 5 Справочник по картографии // Сост. Берлянт А.М., Гедымин А.В., Кельнер Ю.Г. и др. - М., 1988.
- 6 Киево-Печерский Патерик. - К., 1661.
- 7 Закревский Н.В. Описание Киева. - М., 1868.
- 8 Хведченя С.Б. Статистический анализ картографических изображений памятников истории и культуры // Геодезия, картография и аэрофотосъемка. - 1988. - Вып. 48. - С. 117-121.